

МИНУЛЕ НЕ ВИЗНАЧАЄ МАЙБУТНЬОГО, АЛЕ ЗВУЖУЄ ПРОСТІР ДЛЯ МАНЕВРУ

Рецензія на книгу [Роман Шпорлюк. Формування модерних націй:
Україна – Росія – Польща. - Пер. з англ. - Київ: Дух і Літера, 2013. – 552 с.]

Данило Судин

Всі ми потребуємо ідентифікації людини з певною нацією, причому – лише однією. Саме тому такий інтерес та зацікавлення викликають постаті, що спромоглися бути в кількох націях, як-от Микола Гоголь. Але зацікавлення доволі специфічне: ким насправді був Гоголь – українцем чи росіянином? Отже, йдеться про пошук істинної ідентичності, яка, як і істина, може бути лише одна. Як писав Ернест Гелнер: “Людина без нації — це вже набагато важче для сучасної уяви. ... Людина без нації суперечить визнанням нормам”.

Але чому виникла і як поширилася ця потреба національної ідентифікації? Розглядові саме цього питання присвячена збірка статей Романа Шпорлюка “Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща”. Особливої цінності цим статтям додає те, що автор проживає у США, хоча виріс у Польщі, а ідентифікує себе з українцями. Отже, Роман Шпорлюк через особливості власної біографії не міг належати до однієї нації. Тому він опинився в ситуації спостерігача, який дивиться на національну ідентичність зі сторони, причому розуміє, що національну ідентичність людина може здобути, втратити і навіть самостійно виробити.

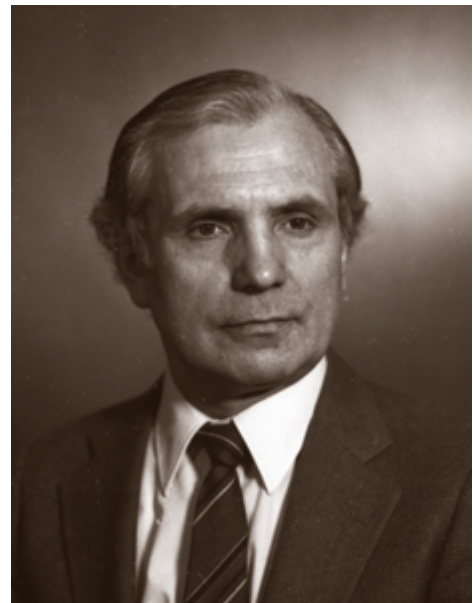
На перший погляд, “Формування модерних націй” є перевиданням збірки “Імперії та нації” (Дух і Літера, 2000), яку просто доповнили 9 новими статтями та “перетасували” статті не в два розділи, а в три, цілковито змінивши порядок, який був в першій збірці. Проте перше враження є оманливим. По-перше, нові статті є абсолютно з іншої “вагової категорії”. Три з них стосуються загальнотеоретичних та методологічних питань вивчення націєтворення. А чотири – пропонують новий погляд на формування української нації: в руслі теорій “уявлених спільнот” Бенедикта Андерсона, модернізації Ернеста Гелнера та інших. По-друге, порядок має значення: перевидані статті прочитуються вже в дещо інший спосіб. Звісно, не йдеться про абсолютну зміну смислу, але про зміщення акцентів.

“Формування націй” складається з трьох частин. В першій, яка має назву “Модерні нації: теорія та практика”, Роман Шпорлюк зосереджується на розгляді теоретичних питань. По-перше, він уточнює та переглядає низку тез Гелнерової теорії націй та націоналізму. По-друге, він перевіряє адекватність існуючих теорій на прикладі польського національного руху XVIII–XIX ст. Згадана частина має більш теоретичний характер, хоча зовсім не абстрактний. Друга частина має назву “Дилеми імперії”: до неї ввійшли статті, в яких Роман Шпорлюк розглядає взаємовідносини між імперіями та національними рухами, – перш за все, українським. Звісно, головною об’єктом досліджень в цьому випадку виступає Російська імперія та СРСР. Проте Роман Шпорлюк додає до цього переліку Річ Посполиту, але в доволі цікавому контексті: як державне утворення XVI–XVIII ст. Річ Посполита не була імперією, але як міф та уявлення XIX–XX ст. виконувала цілком імперські функції

щодо територій України, Білорусі та Литви. Щодо розгляду імперського статусу Росії та Радянського Союзу, то Роман Шпорлюк більше зосереджується на проблемах російського національного руху, який навіть більше постраждав від перебування в складі імперій, ніж інші національні рухи. Третя частина “Формування модерної України” містить статті, які можна розділити на дві групи. До першої ввійшли статті, які вміщують українське націєтворення в загальноєвропейський контекст. По-перше, в них автор показує, що українська нація не ані є більш пізньою, ні проблематичною – порівняно з такою “класичною” нацією як німецька. По-друге, Роман Шпорлюк пропонує перспективу досліджень національних процесів в Україні XVIII–XX ст., яка виходить за межі збирання та опису конкретних поодиноких фактів, а виходить на рівень узагальнень. До другої групи входять статті, написані значною мірою “на злобу дня”, тобто поточні прогнози щодо розвитку українського національного руху в 1990-х рр. Звісно, значна частина висновків автора вже не є актуальною, оскільки ми живемо в 2010-х рр., але частина – досі актуальна. Причому більш актуальна, ніж була на момент написання цих статей.

Я зупинюся на тих моментах в статтях Романа Шпорлюка, які мені видалися найбільш цікавими. Хоча запевняю: автор настільки плідний та оригінальний, що переказати його ідеї неможливо – краще безпосередньо прочитати його статті.

В першій частині для мене найцікавішою була заочна дискусія Романа Шпорлюка з Ернестом Гелнером. Біографія останнього значною мірою нагадує біографію самого Шпорлюка: громадянин Чехословаччини, який емігрував до Великобританії, і був євреєм за походженням. І, звісно ж, вивчав нації та націоналізми протягом всього свого життя. Коротко перекажу основні тези теорії Ернеста Гелнера: без них годі зрозуміти, з чим і чому полемізує Роман Шпорлюк. В своїй класичній і найбільш відомій праці “Нації та націоналізм” (1983) Е. Гелнер стверджує, що нації виникають в XIX ст., оскільки є продуктами модернізації. Домодерні суспільства були різнорідними і навіть не припускали, що люди з різних соціальних верств є рівними, мають право на доступ до однієї культури і можуть творити одну спільноту. Селяни належали до світу народної культури, а також до відповідного соціального стану *laboratores*, а Церква на Заході взагалі приховувала знання від інших груп, передаючи їх лише латиною, мертвою мовою. І це не є рисою тільки Західної Європи: в Московській державі XV–XVII ст. існувало дві мови, які були відмінними і незрозумілими – церковна та бюрократична/урядова. І, ясна річ, вони відрізнялися від мови селян. Та й самі селяни часто говорили абсолютно різними діалектами. Фернан Бродель в “Ідентичності Франції” наводить приклади, коли мешканці сіл, що знаходилися на протилежних схилах однієї гори, говорили різними діалектами, та ще й ворогували між собою. Отже, культурні бар’єри перешкоджали усвідомленню людьми своєї спільності. Чому ж ці бар’єри впали в XIX ст. Основною причиною Е. Гелнер вважав індустріалізацію: вона змушує всі соціальні стани об’єднатися. По-перше, селян слід “уніфікувати”, тобто ліквідувати різноманіття діалектів. На фабриці всі робітники повинні говорити однією мовою, щоб, як мінімум, зрозуміти інструкції з техніки безпеки. Аналогічна ситуація і з вищими верствами: тепер селян не вийде ігнорувати, контактуючи з ними лише раз в рік – під час збору податків. Як вирішити ці

проблеми? Лише давши освіту нижчим верствам. Якщо раніше освіта є привілеєм обраних, то тепер – умовою виживання мас. Освіта уніфікує мову, а також сприяє доланню культурної прірви між соціальними класами.

Такою є скорочена версія теорії Е. Гелнера, яку містять більшість підручників. Розкритикувати її може будь-який уважний читач. Якщо індустріалізація спричинює розвиток національних почуттів, то чому найбільш націоналістичними в XIX ст. є аграрні регіони – Галичина в Україні чи Ірландія в Об'єднаному королівстві? Адже за Е. Гелнером ситуація має бути зворотною. Отже, який сенс полемізувати з теорією, яка вже з першого погляду виказує свою неспроможність? Сенс простий: варто просто поглянути на авторитета, якого протиставляє Роман Шпорлюк Ернесту Гелнеру. Ним виявляється той же Е. Гелнер. Можливо, йдеться про використання різних праць: “Націям та націоналізму” Шпорлюк протиставляє іншу працю Е. Гелнера? Ні, він також цитує “Нації та націоналізм”. Парадокс? Як можна критикувати теорію, протиставляючи її собі самій? Насправді, жодної таємниці тут немає: теорію Е. Гелнера спрощують, що призводить до непорозумінь. Роман Шпорлюк показує, що визначальною хибкою всіх пояснень та інтерпретацій Е. Гелнера є ототожнення індустріалізації та модернізації. Насправді ж в “Націях та націоналізмі” йдеться про модернізацію, а індустріалізація є лише її найбільш помітною ознакою. Проте, як було показано вище, не індустріалізація сама по собі сприяє формуванню націй, *aosvita*. Отже, якщо країна/регіон не індустріалізується, проте модернізується через освіту, то результат вийде такий же, якби там проходила промислова модернізація.

Ще одним непорозумінням, як зауважує Роман Шпорлюк, є хибне розуміння значення зв'язку націоналізму та націй. Е. Гелнер стверджував, що нації виникають завдяки націоналізму, тобто рух, спрямований на захист націй, насправді їх створює. Відтак, якби на українських землях поширився б російський націоналізм, то в XX ст. населення України вважало б себе росіянами. Звісно, історія XIX–XX ст. спростовує це твердження. Втім, сам Е. Гелнер був набагато обережнішим і вважав, що “націоналізм використовує усталене раніше, історично успадковане багатство культур і культурні скарби”, тобто нації не можливо вигадати “з нуля”: вони завжди виникають на певній етнічній основі. В такий спосіб Роман Шпорлюк знімає протиставлення модерністських та переніалістських теорій виникнення націй.

Щодо тієї частини статей, які розкривають зв'язок між націями та імперіями, то найбільш інтригуючою є атака Романа Шпорлюка на міфи, усталені в традиційних національних історіографіях про те, що Російська імперія, СРСР та Річ Посполита XVI–XVIII ст. були національними імперіями росіян та поляків відповідно, а тому русифікували/полонізували своє населення. Розглядаючи Річ Посполиту, Роман

Шпорлюк задає декілька запитань: 1) чи поняття “польський” в часи Речі Посполитої було ідентичним сучасному розумінню? 2) чи українці зазнавали полонізації? 3) чи Україна була колонією? З останнім виникає найбільше проблем: колонія завжди є підпорядкована центру, який викачує з неї ресурси, а місцеве населення ніколи не може дорівнятися в статусі до населення метрополії. Чи населення України в Речі Посполитій було в такому становищі? Очевидно, що ні: українська шляхта спокійно інкорпоровалася в політичну систему Речі Посполитої, а вихідці з України навіть ставали королями. Чи існувала політика полонізації? Для людини XVII ст. це звучало б дивно: цілком прийнятною була формула *gente Rutheni, natione Poloni*, тобто збереження своєї культурної та етнічної ідентичності (руської, тобто української), але з нашарування політичної ідентичності (польської). Отже, прикметник “польський” стосувався не етнічної сфери, а політичної. Відтак, українці полонізувались в такому ж сенсі, як офранцузувалися в XIX ст. поляки, і як зараз англіцизуються українці: польська мова – це була мова західної культури, а також мова політичної системи. Звісно, що кожна освічена людина повинна була знати польську мову, проте це не робило її поляком чи полькою. Загалом, знання мешканцями Галичини німецької мови в XVIII ст. не робило їх німцями чи австрійцями, оскільки Австрійська імперія і не мала наміру зробити своє населення австрійцями чи німцями: їй йшлося лише про формування спільного політичного поля. Політична лояльність та етнічна ідентичність були розділені. Ситуація змінилася в XIX ст., коли ці два види ідентичності злилися в один: національна ідентичність вимагала національної держави. Відтак, населення держави повинне було мати одну національну ідентичність. Цікаво, що майже одночасно з Р. Шпорлюком до аналогічних висновків приходять Т. Снайдер в праці “Перетворення націй” (Дух і Літера, 2012), де більш детально пояснює особливості ранньомодерної польської ідентичності.

Щодо Російської імперії та СРСР, то ситуація є ще складнішою: традиційно ці державні утворення сприймаються як імперії *росіян*. Саме в цьому контексті сприймається політика русифікації, яку проводив царський уряд і комуністична влада. От тільки Роман Шпорлюк саме в цьому і бачить основну проблему для російської ідентичності. Якщо інші народи імперії, включно з українцями, займалися формуванням власної ідентичності, хоч це і супроводжувалося значними труднощами, то в росіян таке формування і не розпочиналося: вони сприймали імперію як власний *національний* простір. Відтак, розпад СРСР означав, що російська ідентичність опинилася перед загрозою зникнення: без України бути росіянином стає неможливо, адже Росія *повинна* включати Україну. Причиною такої ситуації Роман Шпорлюк вважає те, що Російська імперія виникла раніше, ніж російська нація, а тому розпад імперії завдавав удару і по нації. Наприклад, для Великобританії незалежність Індії не означала загрози британській ідентичності, оскільки Індія була колонізована британською нацією.

Аналогічна ситуація склалася в СРСР, де Росія не мала власних представницьких органів. Наприклад, існувала АН УРСР, але не було АН РРФСР, оскільки російські вчені автоматично ставали членами АН СРСР. Аналогічно і щодо партії: не існувало КПР, бо громадяни РРФСР одразу вступали до КПРС. Отже, невіршеним залишалося питання: що означає бути росіянином? Ця невизначеність проявляється в співіснуванні двох понять “русский” та “российский”: перше позначає етнічну ідентичність, а друге – територіальну приналежність. Жодне з них не описує *національної* ідентичності. Роман Шпорлюк припускає, що саме розпад СРСР уможливив росіянам створення власної нації, проте, як не дивно, він помилився. Пишу “як не дивно”, бо саме Р. Шпорлюк був одним з не багатьох вчених, які передбачали розпад СРСР. Як прикладу, наведу згаданого вже Б. Андерсона, який

навіть в лютому 1991 р. не припускав, що за кілька місяців СРСР припинить своє існування. Насправді вихід РРФСР зі складу СРСР, який Роман Шпорлюк сприймав як проголошення незалежності Росії від імперії, був лише тактичним ходом: в 2000-х рр. стало відомо, що Б. Єльцин підписав Біловезькі угоди, бо був переконаний, що Україна не стане незалежною від Росії, а просто приєднається до неї в оновленому Союзі, яким мала стати Співдружність незалежних держав. Отже, в 1990–1991 р. розпад СРСР був зумовлений тактичним прорахунком імперської еліти. Відтак, проголошення незалежності РРФСР – це результат боротьби одної імперської групи на чолі з Б. Єльциним проти іншої, на чолі з М. Горбачовим. Проте ця помилка Романа Шпорлюка, тим не менше, дозволяє зрозуміти одну важливу річ: російська національна ідентичність не є сформованою, а тому російськість досі зберігає імперський характер. Відтак, Україна досі є об'єктом зазіхань з боку російських політичних еліт. В принципі, події останніх місяців та результати соціологічних опитувань в Росії за останні декілька років це яскраво засвідчують.

В третій частині книги найбільш цікавими є статті, в яких Роман Шпорлюк демонструє, як відбувалося формування української нації в XIX–XX ст. Перш за все, звертає на себе увагу стаття про територію України: коли саме слово “Україна” почало позначати ті землі, які ми вважаємо українськими? Адже на початку XIX ст. існували Малоросія / Гетьманщина, Слобожанщина, Правобережжя, Галичина, але не було України як цілісності. Коли ж в

свідомості української еліти постала візія єдиної України? Роман Шпорлюк доводить, що вперше сучасне бачення України було викладене в 1780-х рр. Цікаво, що українці в цьому плані випереджують навіть німців: ще в 1790-х рр. Гете та Шіллер писали: “Німеччина? А де ж вона? Не знаю, де лежить ота країна”. Взагалі, пошук національної батьківщини – це проблема для багатьох національних рухів. Роман Шпорлюк наводить приклад з Німеччиною: її територія була зовсім нечітко окресленою аж до 1990 р. Якщо опиратися на критерій мови, то що робити з Австрією? В XIX ст. це зумовило значну дискусію між версіями “малої Німеччини” (без Австрії) та “великої Німеччини” (з Австрією). А ще були варіанти “великої Пруссії” та “Великої Німеччини” Адольфа Гітлера. В цьому контексті Роман Шпорлюк пропонує відмовитися розглядати українське націєтворення як запізніле чи надмірно проблематичне: якщо німці до кінця XIX ст. не могли визначитися, де знаходиться Німеччина, то чого нарікати українцям? Власне, цьому присвячена стаття Романа Шпорлюка: “Формування модерної України: західний вимір”.

Отже, чим нова збірка статей Романа Шпорлюка може бути цікавою сучасним українським читачам? В ній є декілька рівнів, кожен з яких є цінним та актуальним. Перший рівень спрямований на подолання комплексів меншовартості. Українське

націєтворення не є запізнілим чи проблематичним, а тому не варто повторювати вслід за В. Винниченком, що українську історію неможливо читати без брому. Другий рівень спрямований на подолання провінційності: українська історія не може вивчатися відірвано від історії Європи та світової історії. Це не означає, що історія стане квитком до Європи, але означає, що не слід мислити за схемою “ми–вони”, тобто протиставляти Україну світові. Так, Україна неповторна, але не унікальна: досвід інших суспільств можна застосувати і в нашому суспільстві, але лише з врахуванням особливостей українського суспільства. Третій рівень – аналітичний. Як не дивно, але *історик* Р. Шпорлюк, тобто людина, яка внаслідок специфіки своєї професії звернена в минуле, часто краще розуміє поточну ситуацію в Україні, ніж деякі політичні аналітики. Наприклад, в статті “Політика “по-львівськи”: спроба коментаря”, яку було написано 1994 р., автор відчув, що українське суспільство дійсно може розколотися за мовним критерієм. Але не тому, що російськомовні українці захочуть від’єднатися, а тому, що україномовні політики виявляють політичну короткозорість, ігноруючи частину України. Події 2014 р. показали наслідки такого ігнорування частин України її проводом. Отже, Роман Шпорлюк дає гарний урок, коли поточні процеси слід аналізувати завжди з врахуванням тривалого історичного підґрунтя. Навіть якщо це здається зайвим чи абсурдним. Втім, минуле не детермінує теперішнє, а лише звужує поле для маневру. Четвертий рівень стосується теоретичного осмислення природи національної ідентичності. Роман Шпорлюк долучається до теоретичної дискусії, але не будує абстрактних теорій, а потім знайти ілюстрації до них, а навпаки – намагається в історичних фактах відшукати закономірності. Звісно, для цього Роман Шпорлюк змушений звертатися до вже існуючих теорій, але робить він це не догматично. Якщо в теорії міститься раціональне зерно, то чому відкидати її лише тому, що її автор – представник “ворожого теоретичного табору”?

Втім, в читача завжди є можливість знайти більше смислових рівнів.

Вперше опубліковано: Україна Модерна. – 29 січня 2015 р.
<http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/szporliuk>